

بررسی منابع تحقیق در زمینه تاریخ موسیقی ایران

مehشید فراهانی

مطالعات تاریخی انجام شده در زمینه موسیقی ایران با توجه به تاریخ چند هزارساله این سرزمین بسیار محدود است. عمده کتاب‌های نوشته شده در این زمینه، که در جای خود بسیار با ارزش است، به بررسی‌های گذرای محدود می‌شود که در آنها از دم دست‌ترین اطلاعات استفاده شده است. این کوشش‌ها جهت روشن شدن دورنمایی از تاریخ تاریک موسیقی این سرزمین بسیار قابل تقدیر است، اما به جاست که این مطالعات و تحقیقات شکلی علمی و هدفمند به خود بگیرد و در کنار مطالعه داده‌های تاریخی، از علوم مرتبط در این زمینه مانند باستان‌شناسی، تاریخ، فرهنگ و تمدن‌های باستانی و... نیز استفاده شود.

در مطالعه تاریخ موسیقی ایران اولین سؤالی که مطرح می‌شود این است که کدام محدوده جغرافیایی را ایران بنامیم؟ نجد ایران، که مثلی است بین دو فرو رفتگی، خلیج فارس در جنوب و دریاچه خزر در شمال، محدوده‌ای است که در ابتدای امر می‌توان برای این منظور در نظر گرفت.

برای آنکه پاسخ روشنی به این سؤال داده شود لازم است دوره‌های تاریخی ایران نیز مورد بررسی قرار گیرد. تاریخ ایران به دو دوره کلی تقسیم می‌شود:

۱. پیش از ورود اقوام آریایی

۲. پس از ورود اقوام آریایی

خاستگاه ایرانیان هنوز به طور دقیق مشخص نیست؛ تنها می‌دانیم کوچ‌نشینانی بودند که در آغاز هزاره اول قبل از میلاد، از جنوب روسیه، در امتداد دریای خزر، به سوی آسیای مرکزی روانه شدند. شاخه شرقی ایرانیان که از ماوراءالنهر آمده بودند به سمت غرب ایران حرکت کردند و در آنجا با تمدن‌هایی چون عیلام، بین‌النهرین، آشور و اورارتو که تمدن‌هایی چند صد ساله بودند، روبه‌رو شدند. نخستین اشاره‌ای که در تاریخ به ایرانیان شده است در سال ۸۴۳ پ.م در سالنامه هاشالمانسور سوم، پادشاه آشوری است. او از قومی یاد می‌کند که خود را «پارسه» می‌نامد و در کرانه باختری دریاچه ارومیه زندگی می‌کند. پس از ورود آریایی‌ها به نجد ایران است که با حکومت‌های شاهنشاهی یکپارچه و قدرتمند روبه‌رو می‌شویم. قبل از آن در ایران با فرهنگ‌های کوچک محلی و گاه با تمدن‌های بزرگی چون عیلام، جیرفت و شهر سوخته مواجهیم.

با توجه به این که قدیمی‌ترین مدرکی که تا کنون در مورد موسیقی ایران کشف شده (در چغازنبیل و معروف به مهر چغازنبیل) متعلق به هزاره چهارم قبل از میلاد است، می‌توانیم ابتدای تاریخ موسیقی ایران را این زمان بدانیم و بر مبنای آن تاریخ موسیقی را از این هزاره به بعد در نظر بگیریم. بر این اساس می‌توان تقسیم‌بندی زیر را برای تاریخ موسیقی ایران در نظر گرفت:

۱. دوره پیش از تاریخ (از هزاره چهارم قبل از میلاد تا آغاز حکومت مادها)

۲. دوره تاریخی (حکومت مادها تا پایان حکومت ساسانی)

۳. دوره اسلامی (حمله اعراب به ایران تا پایان حکومت پهلوی)

۴. دوره معاصر (جمهوری اسلامی)

در مطلب حاضر منابع موجود برای مطالعه موسیقی سه دوره نخست را مورد بررسی قرار می‌دهیم و در مورد هر دوره تاریخی با توجه به قلمرو حکومت آن دوره و نفوذ ایرانیان در مناطق مختلف محدوده جغرافیایی مورد مطالعه را تغییر می‌دهیم.

منابع موجود در زمینه مطالعه تاریخ موسیقی ایران را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد:

۱. آثار باستانی و تاریخی موجود

۲. کتب تاریخی به جا مانده از نزدیک‌ترین دوره مورد مطالعه

۳. دست‌نوشته‌ها، رسالات و کتب موسیقی

۴. سفرنامه و خاطرات سیاحان

۵. زندگی‌نامه‌ها، خاطرات و تذکره‌ها

۶. کتب شعر و دیوان‌های شاعران

منابع مورد استفاده برای هر دوره تاریخی با توجه به دوری آن نسبت به عصر حاضر، محدودتر می‌شود. نقش برجسته‌هایی همچون نقوش برجسته عیلامی در ایزه و طاق بستان، ظروف طلا و نقره با نقش نوازندگان و سازهایشان، پیکرک‌های گلی ساز به دست، و نقاشی‌ها و موزائیک‌های کاخ‌ها و عمارت‌ها که آلات موسیقی را به تصویر کشیده‌اند، اولین منابع مطالعاتی در این زمینه هستند.

برای مطالعه دوره پیش از تاریخ، به علت نبود منبع مکتوب به ناچار تنها آثار باستانی کشف شده مورد مطالعه قرار می‌گیرد که با توجه به اطلاعات موجود مقدار قابل توجهی اثر باستانی در این زمینه در موزه‌های ایران و دیگر کشورها موجود است. وضعیت مطالعه در دوره تاریخی بهتر می‌شود چرا که از این دوره به بعد منابع مکتوب نیز موجود است و در دوره‌های متأخرتر همچون دوره ساسانی حتی با متن‌هایی روبه‌رو هستیم که مستقیماً در بخش‌هایی از آن به موسیقی پرداخته شده است؛ متن پهلوی «خسرو و ریدک» از این گونه متون است. کتب تاریخی مانند «کوروش نامه گزنفون»، «تاریخ هرودت» و «ایرانیان و یونانیان» نوشته پلوتارک کتاب‌هایی هستند که با وجود آنکه ایراداتی به آنها وارد است، از نظر اطلاعات کلی در مورد بخشی از موسیقی دوره‌های تاریخی‌ای که ذکر کرده‌اند، مفیدند.

منظومه‌ها و دیوان‌های شاعران نیز در این مطالعات سهمی را به خود اختصاص می‌دهند. شاهنامه فردوسی و منظومه «ویس و رامین» نمونه‌هایی هستند که اطلاعات بسیار جالبی در مورد موسیقی و کاربرد آن در اجتماع در خود دارند. منابع مکتوب در مورد موسیقی بعد از اسلام وضعیت بسیار بهتری دارند. در این دوره علاوه بر کتب تاریخی متعدد کتب تخصصی موسیقی نیز در اختیار داریم که در آنها اطلاعات بسیار منحصر به فردی وجود دارد. «کتاب الاغانی» از ابوالفرج اصفهانی، «مقاصد الالحن» و «جامع الالحن» نوشته عبدالقادر مراغی، رساله موسیقی نجم‌الدین کوکبی بخاری و انبوه کتب و رسالات به جا مانده از دوره‌های متعدد که می‌توانند در بررسی تاریخ موسیقی دوره‌های مختلف راهگشا باشند، از این جمله‌اند. در این کتب و رسالات عموماً نام نوازندگان هم دوره نویسنده نیز ذکر و مطالبی نیز در خصوص چگونگی ساخت نغمات و یا دلیل نوشتن کتاب آورده شده است که با مطالعه و جمع‌بندی آن می‌توان از وقایع موسیقایی آن دوره اطلاعات مفیدی به دست آورد. کتب تاریخی نیز در این میان از ذکر نام موسیقی‌دان‌ها و وقایع مرتبط با موسیقی انباشته‌اند. «مروج الذهب» مسعودی، «عالم آرای عباسی» و بسیاری کتب تاریخی دیگر از آن جمله‌اند.

تذکره‌ها نیز در برخی موارد به ذکر وقایع موسیقایی دوره خود پرداخته‌اند که می‌توانند روشنگر بخش‌هایی از تاریخ موسیقی ایران باشند. «تذکره پیمان» نوشته احمد گلچین معانی، «تذکره حسینی» نوشته میرحسین دوست سنبهلی و «تذکره میخانه» نوشته ملاعبدالنبی فخرالزمانی از جمله تذکره‌های قابل مطالعه در این بحث هستند.

در بحث سفرنامه‌ها نیز تعداد قابل توجهی سفرنامه و سیاحت‌نامه از گردشگران خارجی موجود است که مشاهدات خود را از ایران دوره خود نوشته‌اند و اشاراتی نیز به موسیقی در سفر خود داشته‌اند «سفرنامه تاورنیه»، «سفرنامه شاردن»، «سفرنامه ونیزیان» و «سفرنامه الئاریوس» از جمله سفرنامه‌هایی هستند که مشاهداتی را از اجرای موسیقی در دربار ایران صفوی منعکس می‌کنند. از آن جا که اطلاعات در مورد وقایع موسیقایی در دوره‌های تاریخی در کتب متعدد و به صورت پراکنده وجود دارد، تصور رایج بر آن است که چیزی از تاریخ موسیقی ایران در دست نیست و نمی‌توان با استفاده از مدارک اندک موجود به جمع‌بندی خاصی در این زمینه دست یافت. از طرفی مطالعاتی که تاکنون انجام شده هر کدام به نحوی سعی در روشن کردن بخش تاریخی از این تاریخ داشته است اما از هم گسیختگی و پراکندگی تحقیقات انجام شده توسط افراد مختلف باعث شده است خط سیر مشخصی از مطالعات در دست نباشد. همان گونه که در بالا اشاره شد منابع مطالعاتی در زمینه تاریخ موسیقی ایران بسیار متنوع و متعدد اما پراکنده است و لازم است در هر دوره تاریخی منابع دسته‌بندی و با توجه به موارد موجود، به تحقیق در مورد موسیقی دوره‌های تاریخی مختلف پرداخته شود.

پی‌نوشت

با ادای احترام به حسن مشحون و روح الله خالقی